

УНИВЕРЗИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ПЕДАГОШКИ ФАКУЛТЕТ - БИТОЛА

БИТОЛА НИЗ ВЕКОВИТЕ

VII

БИТОЛА, 2004 год.

СОДРЖИНА

Александар СТЕРЈОВСКИ

Вовед 5

Никола В. ДИМИТРОВ

Миграции на доселувања и демографски промени во
Битола во XIX век 7

Ѓорѓи ДИМОВСКИ – ЦОЛЕВ

Ѓенимале

(Ѓенимале, Ѓинимале, Енимале, Јенимале, Ени махле,
Ени махле, Ново маало, Јени маало, Гени маале . . . 25

Ристо ПАЛИГОРА

Влашката заедница од Битола во почетокот на
XIX век и нејзиниот придонес во изградбата
на црквата Св. Димитрие 51

Максим СТОЈАНОСКИ

Охридското семејство Робевци во Битола 55

Никола МИНОВСКИ

Големата хуманистка Захарија Василева Шумљанска
(1864 – 1937) 67

ДОДАТОК

Валентин СОКЛЕВСКИ

Промотивна реч 81

Никола ХРИСТОВСКИ

Миграциите на фамилијата Илиеви за време на
Отоманската империја 83

Миграции на доселувања и демографски промени во Битола во XIX век

Вовед

Последните 112 години од турското владеење за Битола претставуваат и години на демографски промени. Во XIX век среќаваме повеќе статистички податоци и други демографски информации за структурата на населението и верската припадност. Според она што ни е познато и презентирano од турските документи и пописи, од извештаите на странските патописци и конзули, како и од други извори, дознаваме дека во Битола, особено од втората половина на XIX век, се одвивал процес на промена на верската и етничката структура, односно доминација на христијани над муслимани, на Македонци над останати во градот.

Овој труд има задача да го објасни процесот на доселувања и демографски промени во Битола во XIX век.

Причина за миграции на доселувања во Битола во текот на XIX век

Освен Цариград и Солун, ниту еден друг град во европска Турција не ја достигнал славата на *Битола* во текот на целиот XIX век. Тоа е век исполнет со историски настани, но и со популациски и стопански растеж на градот.

БИТОЛА од почетокот на турското владеење, за Македонија и пошироко за југозападниот дел на Балканскиот Полуостров, имала исклучително важно воено-административно, стопанско и културно-просветно значење. Со просторното стеснување на Османлиското Царство наместо да се намалува важноста на градот, напротив, Битола сè повеќе растела подигнувајќи го својот административен ранг на повисоко.

Војните што ги водела Турција кон крајот на XVIII и во текот на XIX век, востанијата на поробените балкански народи, како и внатрешните војни со локалните феудалци извршиле големо влијание врз економско-политичкиот живот во Империјата и во Македонија. Под притисок на големите европски сили и звукот на нивното оружје, Турција била принудена да спроведува наметнати *реформи во државата*.

Процесот на распаѓање на Империјата започнува со имплементирање на најразлични реформи диктирани од европските земји, односно нивно отворено мешање во внатрешните работи на Османлиското Царство. Во изнудените промени доминирале реформите од демократската сфера за унапредување на правата и слободите на немуслиманското население, за прифаќање на европските стандарди и странските финансиски кредити. Секој застој на реформите, односно на целта системски, преку институциите на државата, да се руши Империјата бил повод за почеток на војна или почеток на востание на христијаните во царството.

Ваквиот над стогодишен наизменичен притисок на воен, дипломатски, институционален, финансиски и друг план предизвикал слабеење, распаѓање и рушење на Империјата, а резултирал со создавање на неколку мали и лесно ранливи балкански државички.

Низ целиот XIX век сите султани биле принудени да спроведуваат најразлични реформи. Првата реформа на т.н. „нов систем“ се состоела во реорганизација на воената сила на Империјата преку ликвидирање на јаничарскиот ред (1826), а формирање на редовна постојана војска¹. Други реформи, преку кои требало христијанското население да ги ужива слободите и правата, биле реформите во областа на аграрните односи „Закон за земјата“ (преку повеќе законски акти 1795, 1838, 1847 год.) во кои, покрај другото, земјата била сопственост на државата и неа ја обработувале селаните кои за тоа плаќале соодветни даноци. Ова значело и ликвидирање на тимаро-спахискиот систем на зависни селани кој во Македонија започнал околу 1834 година и траел

1. Глигор Тодоровски, Реформите на големите европски сили во Македонија (1829–1909), кн. 1, Скопје, 1984, стр. 19.

сè до 1864 година откако постепено се одвивал процесот на создавање на чифлици.

Со крупните зафати – воведувањето на реформите во текот на Танзиматот², биле покренати многу прашања од сите аспекти на животот, на сите чинители од областа на **административната управа**, општествено–економскиот и просветниот апарат итн. Така, Високата порта, со посебен акт од 1836 година на румелискиот валија во Битола, ја потчинила целата територија на румелиските провинции. Меѓутоа, движењето за реформи во Османлиската империја отпочнало со објавувањето на Гилханскиот хатишериф од 1839 година. Една од основните постапки во Хатишерифот било **прокламирањето на рамноправноста на сите поданици во Империјата пред законот**, без оглед на народноста, на христијаните и муслиманите. На тој начин се укинувале сите дотогашни феудални привилегии и била прогласена за неважечка дотогашната поделба на населението на категории, што произлегувале од дотогашната поделба на земјата. Исто така, било гарантирано правото на заштита на животот, на имотот и на нивната чест, бил утврден начинот на определување на собирање на даноците, за сите државни службеници биле одредени фиксни плати итн.³ Било предвидено новопформираните **административно–управни меџлиси (совети)** да ги сочинуваат собирачот на државните приходи на месноста, месниот кадија (судија), воениот раководител и четворица граѓани. Меѓутоа, за териториите каде живеело мешано население, христијанско и муслиманско, меџлисите требало да бидат од **мешан состав**, односно да има претставници и од христијаните. Најчесто составот на христијаните во советот требало да го сочинуваат митрополитот на месноста и двајца коџобашии, за градовите, а за селските средини, двајца селски старешини – кметови на тој крај.

Значајни закони во контекстот на реформите биле: Законот за поседување на земјата – т.н. Земјоделски закон („Рамазански закон“) од 1858 година, Уредбата за трговската постапка од 1862 година, Законот за создавање на вилаети и нови судови во вилаетите од 1865 година, Законот на правата на странците (се мисли на лица од други вилаети), Законот за земјишна сопственост од 1868 година, Законот за организирање на Државниот совет од 1868 година, Законот за поданството (1869), Законот за судовите и Законот за народното образование од 1869 годи-

2. Танзим е арапски збор, а множина од зборот е танзимат, што значи уредување и подредување, односно наредба. Глигор Тодоровски, Исто, стр. 18.
3. Данчо Зографски, Развитиокот на капиталистичките елементи за време на турското владеење, Скопје, 1967 год., стр. 121-122.

на, Законот за општата администрација и управување со вилаетите од 1871 година, Уставот од 1877 година, Законот за европските вилаети од 1880 година, Правилник за јавна безбедност во Битолскиот вилает или Законот за фариите – селската милиција, Декретот за реформи од 1896 година (кој предвидува 10 % од составот на турската жандармерија да бидат луѓе од христијанско потекло) и други закони од областа на граѓанското право⁴.

Иако овие реформи не донеле видливи резултати, не биле спроведени и повеќе наликувале на „театарска работа и фрлање прав во очите на Европа“, истите не ги подобриле односите меѓу муслиманите и христијаните, така што и понатаму била засилена даночната и аграрната експлоатација. Сепак, завладеаните христијански народи се повикувале на пив во понатамошната борба за подобрување на социјалната, правната и политичката положба. Исто така, реформските акти предизвикале и навлегување на европските – капиталистички односи во Империјата, следствено и во Македонија.

Реформите постепено, но сигурно, создале можности за зголемена акумулација на материјалните богатства не само кај богатите, туку и кај останатото население, а присуството на странскиот фактор го срушил комплексот дека Имеријата е нескршлива и го подгреал психолошкиот ефект на сигурност и самодоверба кај христијанското население. Реформите дале можности за школување на христијанското население, можности за изградба на цркви, училишта, делумна либерализација во слободата на движење и мигрирање во градовите, можности за заработувачка, печалбарене, потоа присуство во запаетчиските и трговските еснафи, отворање на дуќани, учество и на христијани во административно-управните мецлиси (совети), го поттикнале процесот на народно будење кај Македонецот и слично. Иако овие реформи во практиката не заживеале и останале мртва буква на хартија, сепак, ја зајакнале мислата кај државниот апарат дека османлискиот систем на владеење не чинел и дека требал да се измени според демократски принципи на рамоправност на сите граѓани во царството, без разлика на верата.

Секое забавување на реформите од страна на власта предизвикувало јавен политички притисок и реакција на големите сили кои ѝ објавувале војна на Турција, како и реакција на христијанското, но и на другото население во вид на востанија кои отворено биле помагани од странскиот фактор.

4. Глигор Тодоровски, Исто, стр. 22-31, 50, 167.

Напоредно со реформите се појавила и реакција од страна на крупните феудалци кои на најразлични начини ги кочеле реформските зафати. Во почетокот оваа т.н. **феудална анархија** ја предводеле познати крупни феудалци, а покасно и помалите господари. Феудалците отворено не ја почитувале власта, при што организирале буни и востанија, а голем број локални аги и бегови се одметнале и формирале ара-миски и крцалиски банди кои го пљачкале недолжното население. Таквата тешка состојба ги натерала одделни македонски села да се самоорганизираат, да се бранат или масовно да ги напуштаат своите села и да се доселуваат во градовите.

Во тоа време градот Битола давал релативно подобри услови за лична и имотна безбедност и за посигурна и поголема заработувачка отколку селото (концентрација на голема војска и седиште на III турска армија, градбата на двете касарни во почетокот биле доволен услов за развој на занаетчиството и трговијата). Од друга страна, турското и еврејското население, кое живеело во градовите, од многубројните војни, пожари, чуми и епидемии се проретчувало и му отстапувало место на македонското и влашкото население кое доаѓало од селата, каде што епидемиите биле поретки. Чумата и другите епидемии се ширеле главно во градовите, бидејќи населението било концентрирано, а хигиената недоволна. Се случувало од страшната чума дневно да умираат по 5 – 10, па повеќе лица. Овие епидемии најчесто траеле со недели и месеци. Тоа значи дека конечниот биланс од епидемијата се искачувал и до илјада умрени лица. Загубата на населението предизвикувало и стопанско осиромашување на градот. Меѓутоа, и покрај ваквите незгоди, за брзо време изгубеното градско население било пополнувано со прилив на нови доселеници и нивно вклучување во градското стопанство.

Со најинтензивен и најброен доселенички бран во Битола се карактеризирала популација на новодоселените **Македонци** кои најчесто доаѓале од поблиските села, но и од селата на Демирхисарско, Мариовско, Преспанско, Прилепско, Кичевско, Охридско, Леринско, како и од градови и села од подалечни кази, нахии и вилаети. Според статистичките податоците кои говорат за бројот на жители во Битола во првите триесетина години од XIX век, можеме да констатираме континуиран пораст на зголемен механички прилив на доселено население, и тоа христијани Македонци и други. Така, бројот на жители од почетокот на XIX век со оној во третата деценија приближно се дуплирал. Покрај високиот природен прираст, главна причина на бројното зголемување на

жителите во Битола се разбира дека биле новите македонски доселеници, чиј број во текот на XIX век се движел од околу 5.000 лица на почетокот, се искачил на околу 10.000 во средината на векот, а на крајот на XIX век бројот на доселени Македонци достигнал и над 20.000 лица⁵. Во контекст на засилената миграција на доселување на христијани во Битола ни зборува примерот со занаетчиството. Имено, во почетокот на XIX век занаетчиството во Битола исклучиво било во сопственост на муслимани и Евреи. Веќе околу средината на XIX век, како резултат на интензивно доселување на христијани и зголемување на потрошувачките потреби, во Битола регистрираме извесни промени во закупувањето на дуќани. За илустрација го наведуваме примерот од 1837/38 година, односно прегледот на пописот на недвижниот имот во Битола кој, иако е нецелосен, сепак, од регистрираните 911 дуќани, 103 дуќани биле под закуп од христијани (односно 10 %), 40 под закуп од Евреи, а останатите 768 биле под закуп на муслимани⁶.

При крајот на XIX век учеството на христијаните во сопственоста и закупувањето на дуќани била далеку подруга, така што голем број дуќани, видови занаети и еснафски организации биле во рацете на христијани. Исто така, недостатокот од чираци и калфи некои видови занаети го пополнувале со млади чираци од селските средини. Најчесто приемот на млади чираци и калфи кај одредени загрозени занаетчи и занаети бил пополнуван со одобрение на занаетчиските еснафски организации. Ако „пред XIX век градските занаетчи најповеќе земаа за чираци деца од самиот град, од XIX век наваму занаетчиите земаа за чираци најповеќе селски деца. Овие, заедно со родителите, бегаа од тешкиот гнет на чифликсајбиите и се населуваа во градот. Ваквиот прилив на осиромашеното и измачено селско население стана неисцрпен резервоар од каде се регрутираа голем број луѓе за изучување на разни занаети“⁷. Ова постепено довело до промена на етничкиот состав во Битолската чаршија која од турско-еврејска, станува поразновидна во која, покрај Турци и Евреи, сопственици на дуќани биле и Македонци, Власи, Грци и други. Напоредно со ова настапила и промена во ра-

5. Никола В. Димитров, Демогеографска анализа на миграционите процеси во југозападниот дел на Република Македонија, (докторска дисертација) ПМФ, Географски институт, Скопје, 2001 година, стр. 513.
6. Турски документи за историјата на Македонија – пописи од XIX век, книга I, Архив на Македонија и Матица на Македонија, Скопје 1996 год. стр. 153–217 (стр. 320)/превод, редакција и коментар м-р Драги Ѓорѓиев.
7. Милош Хр. Константинов, Занаети и еснафи во Битола и околината, (причини за развојот и опаѓање со осврт врз нивната улога во 19. и 20. век), Научно друштво, Битола, 1961 година, стр. 136 и 162.

ководството на одредени еснафски организации, кои претходно ги воделе Турци, Грци и Евреи, а сега пополека преминале во рацете на Македонци и Власи. За поголемо присуство на Македонци сопственици на дуќани и масата на народ купувачи во градот, ни говори случајот со промената на пазарниот ден во Битола, кој пред тоа бил во недела. Бидејќи за христијаните неделата бил неработен ден и ден за одење во црква, тие замолиле од Високата порта да биде променет пазарниот ден од недела во сабота. Саботата, пак, за пазарен ден не им одговарала на битолските Евреи бидејќи тој ден за нив бил неработен и бил ден за одење во синагога. На крајот, со посебен ферман, султатот ѝ наредил на власта во Битола дека пазарот ќе се одржува во понеделник и информацијата да им се објави на сите битолски села⁸. За масовното присуство на Македонци во Битола зборуваат турските документи од кои се гледаат примери за градба на цркви, училишта, делови од чаршии, христијански маала, купување имоти, куќи, дуќани, магази, воденици, анови итн.

Напоредно со доселувањето се одвивал и процес на иселување, од кој најброен бил печалбарскиот бран кој, во прво време, бил ориентиран кон поблиските, а потоа кон подалечните градови во рамките на Империјата. Нешто покасно иселувањето било помасовно и насочено кон соседните држави: Бугарија, Србија, Грција, Романија, а кон крајот на XIX век и подалеку во држави во: Азија, Африка, Америка и Австралија.

Во уште потешка положба се нашле Власите во Албанија. Тие, по уништувањето на Шиписка, Николица, Москополе (1789 година) и на други влашки населби, од страна на албански феудалци, биле избркани-протерани од своите огништа, односно врз нив било спроведено „етничко чистење, вистински егзодус“ и биле принудени во илјадници да се доселуваат во Македонија, во Грција, Србија, Романија, Босна, Бугарија и слично. Доселувањето на Власите од Албанија кон Македонија започнало кон крајот на XVIII век и продолжило во текот на XIX век населувајќи се во градовите Битола, Ресен, Крушево, Охрид, Струга, Кичево, Прилеп, Велес, Гостивар, Тетово, Скопје, Штип и други градови низ Македонија, како и во селата Трново, Магарево, Гопеш, Маловишта, Ниждополе, Јанковец, Горна и Долна Белица, Вишни итн. Нашите проценки говорат дека бројот на доселени Власи во Битола во почетокот на XIX век бил околу 3.000 лица, во средината на векот тој

8. Турски документи за македонската историја 1827–1839, том V, Скопје, 1858 година (превод, редакција и коментар Панта Џамбазовски), сицил 100, док. бр. 48, лист 5 (д 16.09.1831 год.), стр. 60 и сицил 100, док. бр. 58, лист 5 (д 28.09.1831 год.) стр. 63; Историски архив Битола, Регистер на битолските сицили 100, лист 86 – IV од 28.II.1832 година.

се искачил на околу 5.000, а на крајот на XIX век вкупниот број на Власи во Битола изнесувал од 8.000 до 10.000 лица. За големото присуство на Власи во Битола ни сведочат многуте документи поврзани со занаетчиството, трговијата, купувањето имоти, куќи, дуќани, анови, магази, градбата на цркви, училишта, делови од чаршии, маала и слично.

Во текот на XIX век, покрај Македонци и Власи, во Битола се доселуваат и Албанци. Нивното доселување било со поголем интензитет по селата отколку во градот. Албанци во Битола и Битолско, во текот на XIX век, најмногу доаѓаат од Преспа и Корча, потоа од Кичевско, а поретко од Струшко, Дебарско и Елбасан. Во тој период просторно се проширува муслиманското Арнаут Маало. Забележано е дека во Битола, во текот на XIX век, се доселуваат и христијани Албанци⁹. Нашите процени за бројот на доселени Албанци (муслимани-христијани) во Битола, во текот на XIX век, изнесуваат меѓу 3.000 до 5.000 лица. За присуството на Албанци во Битола ни говорат документите поврзани со занаетчиството, трговијата, купувањето имоти, куќи, дуќани, градба на џамии, нивното маало и друго.

Кон крајот на XIX век во Битола се доселува и помала група Мухацири или Мацири, муслимански преселници од Босна и Херцеговина, при што создаваат и свое Муацирско-Мацир Маало¹⁰.

Исто така, во Битола се доселувале и останати етноси, и тоа, покрај Турци, се доселуваат и Роми, Ерменци, Грци и други. Нивниот број во текот на XIX век проценуваме дека се искачил на околу 3.000 новодоселени лица.

Покрај наведените, во Битола, во текот на XIX век, се доселуваат и странски државјани, и тоа странски дипломатски претставници кои ги претставувале своите конзулати, потоа разни верски мисионери, странски трговци и други.

Според сите податоци кои ни се на располагање, а говорат за популацијата во Битола во XIX век, со сигурност можеме да констатираме дека настаните во тој век, сепак, оделе во прилог на континуирани миграции на масовно доселување во градот Битола и создавање нова општествена сила – македонска граѓанска класа. Според погоре изнесените податоци, како и според оние кои што ќе следат, можеме да про-

9. Васил 'Књчев, Македонија – Етниографија и статистика, София, 1943 година, стр. 85/86.,

10. Александар Апостолов, Колонизација на Мухацирите во Македонија и растројството на чифлигарските односи од крајот на XIX век до 1912 година, ГИНИ, година IV, број 1–2, Скопје, 1960 година, стр. 116; Јован Ф. Трифуновски, Битолско-прилепска котлина (антропогеографски проучувања), Скопје, 1970 година, стр. 137; Марија Пандевска, Присилни миграции во Македонија (1875–1881), ИНИ, Скопје, 1993 година, стр. 119.

цениме дека, во текот на XIX век, вкупниот доселенички бран во Битола, од почетокот до средината на XIX век, достигнал до 10.000 лица, за на крајот на векот да се искачи на околу 30.000 лица. Според тоа, со сигурност можеме да констатираме дека вкупниот популациски обрт, односно популациската маса на природен прираст, доселување и иселување резултирал Битола на крајот на векот да се издигне во град со над 60.000 жители.

Последици од миграциите на доселување во Битола во XIX век

Новите состојби овозможија Битола низ целиот XIX век забрзано да се развива како главен занаетчиски, трговски, воено-административен, здравствен, верски и културно-просветен центар во југозападниот дел на Балканскиот Полуостров.

Сè поголемиот прилив на нови македонски доселеници од селската средина и нивно вклучување во градското стопанство довело до забрзан стопански раст на градот. Најрано стопанско заживување на градот се забележува во занаетчиството, а потоа и во трговијата. За сјајот на битолското занаетчиство и трговија, во текот на XIX век, ни зборува старата битолска чаршија со своите еснафски делови на чаршии и пазари, потоа јасно ни говорат 2150-те разни дуќани, околу 140 разновидни занаети, 70-те еснафски организации, 6 банки, 40 покрупни трговци и уште 340 ситни трговци, како и странските трговци и повеќе филијали на европски трговски куќи-фирми, како и неколкуте битолски видни трговци кои имале и свои трговски филијали и тргувале со големите европски градови, со Египет итн.¹¹

Сообраќајните врски на Битола во текот на XIX век биле подобрени благодарение на функционирањето на две пошти: прво на австриската, а потоа и на турската од 1848 година. Од 1861 година во Битола почнала со работа поштенско-телеграфска линија од Битола, Скопје, Приштина до Белград, потоа од Битола за Елбасан и од Битола преку Солун за Цариград¹². Во осумдесеттите години на XIX век овие поштенско-телеграфски линии биле продолжени, а се јавиле и нови, Битола за Јанина преку

11. Р. Момидиќ, З. Маретиќ и Б. Стојанов, *Стара чаршија – Битола*, Зборник на трудови, Завод, галерија и музеј Битола, Битола, 1985, 1986, 1987 година, бр. 6–7–8; Милош Хр. Константинов, Исто, стр. 15 и 70; Крсте Битоски, *Прилог кон познавање на битолските еснафи и нивната општествена улога во XIX век*, ГИНИ, Година X, бр. 1, Скопје, 1966 година, стр. 152; Данчо Зографски, Исто, стр. 363.

12. Данчо Зографски, Исто, стр. 295–297

Корча, а низ Битола поминувала и телеграфската линија што ја поврзувала Англија со Индија¹³. Конечно во 1894 година Битола е поврзана со железничка пруга со Солун со што уште повеќе ја зацврстува својата географско-сообраќајна положба. Напоредно со наведените сообраќајни услуги, се унапредува и патниот сообраќај преку реновирање на старите и трасирање нови патни правци.

Првите индустриски претпријатија во Битола се јавуваат од 1883 година па наваму. Нивниот број на крајот од XIX век изнесувал 12 разни индустриски фабрики, работилници, како и над десетина хидраулични мелници и други помали текстилни работилници лоцирани во селата Магарево, Трново и Дихово¹⁴.

Ако до XVIII век во Битола имало само турски и еврејски училишта, во XIX век се појавуваат повеќе грчки, бугарски, српски, романски, француско – лазаристички и народни – македонски училишта. Битола покрај просветен станува и културен центар со повеќе библиотеки, театар, со организиран музички и спортски живот, град со повеќе печатници, со разни верски храмови – џамии, цркви и синагоги, град во кој се развива здравството, град со разни влијанија во модата, архитектурата, град со корзо, парк, излетнички места, град на повеќе етноси, град со балкански и европски космополитизам и слично.

Битола бил истакнат и како центар каде на пазарите се продавале или транзитирале најразлични земјоделски – поделелски и сточарски производи и друг вид стока за различни правци од и кон вилаетот и турското царство.

Приливот на население во градот, покрај популациско, предизвикал и просторно проширување на територијалниот опфат на Битола. Тогашните збиени маалски станбени комплекси (во 1837/38 година регистрирани се 10 христијански, а во 1840–42 година и 10 муслимански маала, а од тој период регистрирани се еврејски и ромски маала¹⁵) биле проширени и збогатени со нови содржини. Особено се прошириле Јени Маало, Баирските Маала, Арнаут Маало, Влашкото Маало, а се појавуваат и нови: Мадир Маало, Мечкар Маало, Бела Чешма и

13. Н. Скрябиным, Политическія и економическія свѣдѣнія о битольскомъ виляетѣ собраныя российскоимператорскимъ вицеконсуломъ, Библиотека „Балканскіе вопросы“ № 4, Битола, 12 февралѣ, 1885 года., стр. 125.

14. Лазар Соколовски, Предуслови и развиток на индустријата во Македонија од втората половина на XIX век до 1912 година, ГИНИ, Година 1, број 2, Скопје, 1957 година; Коста Сидовски, Развиток на индустријата на територијата на денешна СР Македонија во периодот меѓу двете светски војни. МАНУ, Скопје, 1980 год. и др.

15. Турски документи за историјата на Македонија–пописи од XIX век, Кн. I, Архив на Македонија и Матица на Македонија..., стр. 153-217; Турски документи за историјата на Македонија–пописи од XIX век, Кн. II, Архив на ..., Скопје, 1997 г, стр. 11-113. (Во 1836/38 г. и 1840/42

слично, со што цениме дека градот просторно се проширил од околу 500 на околу 700 ха. Тогаш градежништвото, архитектура и културното живеење добиваат европско влијание, односно се надополнува ориенталско-исламскиот изглед со нови европски содржини и влијанија. Во централниот дел се градат нови современи куќи, се гради театар, сарај, се градат болници, се регулира коритото на река Драгор, се гради канализација, водовот, потоа јавни чешми, шадровани, парк и слично.

Во текот на XIX век Битола ја зацврстува својата улога како вилаетски центар (центар на покраина) кон кој биле приклучени помали административно-управни единици – санџаци, кази и нахии. Така, кон крајот на педесеттите и почетокот на шеесеттите години од XIX век, Битолскиот вилает бил поделен на три санџака: Битолски, Охридски и Корчански, додека пак Битолскиот санџак бил составен од 11 кази. Општата бројка на населението во Битолскиот пашалак изнесувала 1.397.646 жители, а градот Битола имал 46.000 жители¹⁶. Кон крајот на XIX век Битолскиот вилает се протегал на површина од 32.000 км² и во негов состав влегувале македонска, албанска и грчка територија во која живееле помеѓу 800.000–900.000 жители. Битолскиот вилает го сочинувале 5 санџаци (Битолски, Дебарски, Корчански, Елбасански и Серфециски), 22 (23) кази и 26 (27) нахии. Само Битолскиот санџак се состоел од 5 кази (Битолска, Прилепска, Леринска, Охридска и Кичевска, со 9 односно 10 нахии. Од вкупно 708 населени места, 266 населби ѝ припаѓале на Битолската каза, 141 на Прилепската, 78 на Леринската, 105 на Охридската и 118 населби на Кичевската каза¹⁷.

Во текот на XIX век во Битола, како вилаетски центар, биле сконцентрирани големи воени сили така што нивниот број во зависнот од воените потреби, се движел и до 10.000 постојани војници кои биле сконцентрирани во двете касарни – бела и црвена. Во години на воени судирања во Битола и околината се случувало да престојуваат и до 30.000 војници кои, покрај во касарните, биле сместени во приватни куќи во градот и селата.

година се споменуваат следни христијански маала: Маало поп Ристо Мечката, поп Атанас, поп Трајче, поп Ристо Драгор, поп Васил, Црква маало, поп Димитар, поп Јоргаки, поп Наум и Маало поп Атанас; муслимански маала: Хусеин Субаши, Емир Фируз бег, Хамза бег, Ине бег, Али Чауш, Симон бег, Кара Оглан, Кара Табач и Оглу Паша. Се споменуваат и еврејското Драخور Маало и ромските маала на Баирот и во Јени маале – подвлекол НВД).

16. Ирина Сенкевич, М.А.Хитрово – прв руски конзул во битолскиот крај (1861-1864), ГИНИ, година XI, број 1, Скопје, 1967 година, стр.117; Никола Сотировски, Еден непознат извештај за битолскиот пашалак од 1856 година, Гласник на правен факултет во Скопје, Том X, Скопје, 1966 г., стр. 189/190.

17. Димитар Димески, Македонското националноослободително движење во Битолскиот вилает (1893-1903), ДНУБ, Скопје, 1982 година, стр. 81-87.

слично, со што цениме дека градот просторно се проширил од околу 500 на околу 700 ха. Тогаш градежништвото, архитектура и културното живеење добиваат европско влијание, односно се надополнува ориенталско-исламскиот изглед со нови европски содржини и влијанија. Во централниот дел се градат нови современи куќи, се гради театар, сарај, се градат болници, се регулира коритото на река Драгор, се гради канализација, водовот, потоа јавни чешми, шадровани, парк и слично.

Во текот на XIX век Битола ја зацврстува својата улога како вилаетски центар (центар на покраина) кон кој биле приклучени помали административно-управни единици – санџаци, кази и нахии. Така, кон крајот на педесеттите и почетокот на шеесеттите години од XIX век, Битолскиот вилает бил поделен на три санџака: Битолски, Охридски и Корчански, додека пак Битолскиот санџак бил составен од 11 кази. Општата бројка на населението во Битолскиот пашалак изнесувала 1.397.646 жители, а градот Битола имал 46.000 жители¹⁶. Кон крајот на XIX век Битолскиот вилает се протегал на површина од 32.000 км² и во негов состав влегувале македонска, албанска и грчка територија во која живееле помеѓу 800.000–900.000 жители. Битолскиот вилает го сочинувале 5 санџаци (Битолски, Дебарски, Корчански, Елбасански и Серфеџиски), 22 (23) кази и 26 (27) нахии. Само Битолскиот санџак се состоел од 5 кази (Битолска, Прилепска, Леринска, Охридска и Кичевска, со 9 односно 10 нахии. Од вкупно 708 населени места, 266 населби ѝ припаѓале на Битолската каза, 141 на Прилепската, 78 на Леринската, 105 на Охридската и 118 населби на Кичевската каза¹⁷.

Во текот на XIX век во Битола, како вилаетски центар, биле сконцентрирани големи воени сили така што нивниот број во зависнот од воените потреби, се движел и до 10.000 постојани војници кои биле сконцентрирани во двете касарни – бела и црвена. Во години на воени судирања во Битола и околината се случувало да престојуваат и до 30.000 војници кои, покрај во касарните, биле сместени во приватни куќи во градот и селата.

година се споменуваат следни христијански маала: Маало поп Ристо Мечката, поп Атанас, поп Трајче, поп Ристо Драгор, поп Васил, Црква маало, поп Димитар, поп Јоргаки, поп Наум и Маало поп Атанас; муслимански маала: Хусеин Субаши, Емир Фируз бег, Хамза бег, Ине бег, Али Чауш, Симон бег, Кара Оглан, Кара Табач и Оглу Паша. Се споменуваат и еврејското Драгор Маало и ромските маала на Баирот и во Јени маале – подвлекол НВД.

16. Ирина Сенкевич, М.А.Хитрово – прв руски конзул во битолскиот крај (1861-1864), ГИНИ, година XI, број 1, Скопје, 1967 година, стр.117; Никола Сотировски, Еден непознат извештај за битолскиот пашалак од 1856 година, Гласник на правен факултет во Скопје, Том X, Скопје, 1966 г., стр. 189/190.

17. Димитар Димески, Македонското националноослободително движење во Битолскиот вилает (1893-1903), ДНУБ, Скопје, 1982 година, стр. 81-87.

Од средината на XIX век Битола, покрај стопански, станува и стратешки центар со концентрација на меѓународна дипломатска сила. Само за споредба, ако во XVIII век Битола ја посетиле 5 до 6 странски патописци, веќе во XIX век неа ја посетиле над 25. Во тоа време во Битола се отвораат 9 странски конзулати, повеќе странски трговски фирми, повеќе странски училишта, верски објекти и слично што говори за отворените меѓународни интереси кон Битола, вилаетот и кон царството во целина.

Битола речиси низ целиот XIX век, за странските дипломати и патописци, прво станува пример на град на етничка хармонија со голем број националности, а потоа се преименува во град каде покрај богатството, царува и проклетство на големиот број јазици, вероисповеди, раси, дузина разноразни заедници со различни интереси, аспирации и омрази, и град во кој мирниот начин на живеење секој момент може лесно да се претвори во реален кошмар. Слични квалификации дипломатите и патописците даваат и за целиот Балкански Полуостров, па и за Империјата во целина.

Наведените примери оделе во прилог на христијанското население кое манифестирало значителна храброст и сигурност во сè помасовното доселување во град Битола и негово „македонизирање“. Самодовербата кај македонското население кулминира по осумдесеттите години на XIX век кога револуционерно се организира и ја започнува борбата за ослободување од петвековното ропство.

И конечно, неоспорен е фактот дека, напоредно со популацискиот и просторниот пораст, Битола добива и нови квалитети. Имено, новиот градски човек не само што успешно се адаптирал во градската средина, обавувал најразлични видови работа, успеал постепено да се издигне од слуга до аџија, од чирак до мајстор, од чифлигар до чифлик-сајбија, од наемник до трговец, од работник до сопственик, од неписмен до учител, од „стадо“ до свештеник, од раја до слободен човек, од прост до интелектуалец, од роб до господар, од маса до народ.

Статистички и други показатели за популацискиот пораст на Битола во XIX век

Деветнаесеттиот век за Битола е познат и како век на изобилие на најразлични статистички податоци. Имено, најголем број од статистичките податоци зборуваат за големодржавните цели на балканската дипломатија изразени преку етничко-демографскиот метод, односно

„правото“ за присвојување на одредена територија како своја преку прикажување на солиден етнички број на своја популација. Така, колку бројот на одреден етникумот бил поголем, толку биле поголеми шансите да се зголемат интересите кај големите сили и обратно.

Во текот на XIX век Битола била броена повеќепати. Најголем број од статистичките и другите податоци за бројот на жители во градот влеваат сомнежи, а за тоа наведуваме неколку примери.

Прв пример. Турција сè уште немала изградено статистичка методологија на пребројување и обработка на податоците за населението. Така, во тој период, турската статистика регистрирала различно, најчесто биле регистрирани само домаќинствата (хане), некогаш биле регистрирани само машките христијани, полнолетни даночноплаќачи, членови во домаќинствата или биле регистрирани само возрасните машки лица, но не и децата и жените, потоа било регистрирано само зависното христијанско население, но не и муслиманското и останатото, некогаш се регистрирале само христијаните и Евреите, некогаш само муслиманите, христијаните, без Евреите и Ромите итн.

Втор пример. Прибирањето на статистичките и етнографските податоци од страна на странските дипломати, патописци и разните мисионери, а добиени од страна на турската власт, по сè изгледа биле нереални, најчесто намалувани и во заокружени бројки кои завршувале со нули. Ова секако дека било резултат на заштита на турскиот државен апарат од странската шпионажа која се потпираше и преку прибирање податоци за населението, а за подготовка на македонскиот терен за свои цели, влијанија и интереси.

Трет пример. Постојат податоци за бројот на куќите и жителите за ист период, но се дијаметрално спротивни, односно контрадикторни. Имено, податоците за бројот на куќите, кои говорат за почетокот на XIX век, одговараат на бројот на жители за средината на XIX век, или пак бројот на куќите од средината на векот одговараат на бројот на жители од почетокот на векот. (Види: Табела – Преглед на статистички податоци за Битола во XIX век)

Четврт пример. Етничкото пребројување на населението во Битола, според интересот на балканските големодржавни цели, кулминира во последните две децении на XIX век. Така во бројот на жители според етничка припадност се забележува најразлично шаренило на нереални бројки на нејзините етнички комбинации. Одреден балкански патописец бројот на жители го зголемува или намалува во зависност од неговото лично потекло и интерес. (Види: Табела).

– **Петти пример.** Во градот егзистирале повеќе домаќинства со над 5 членови во домаќинство, односно бил голем бројот на семејства со над 7, 8 па и над 10 члена. Потоа во некои статистики не се внесени Евреите, Ромите, Власите или пак драстично е намален бројот на Македонците, Турците и слично, Исто така, бројот на жители е заокружен со нули, а бројот на куќите е точен, со целосна бројка, што ни дава за право да констатираме дека жителите се помножени со бројот на куќите и произволно извлечени, односно се помножени најчесто со 5 члена на куќа (притоа земајќи европски просек на членови во домаќинство, а не балкански, со над 6, 7 и 8 члена) и конечно, не е водено сметка дека во една куќа живееле по две и повеќе домаќинства.

Земајќи ги предвид горните сугестии, проценуваме дека бројот на жители во Битола бил значително поголеми од споменатите. Во контекст на ова ќе го изнесеме примерот со 4698-те христијански возрасни машки лица даночноплаќачи, регистрирани со пописот од 1837/38 година и ако кон оваа бројка ги додадеме уште приближно 10.000-те илјади деца и женски лица, потоа над 17.000 муслимански лица, како и 6000 Евреи, 2000 Роми и други, добиваме бројка од 40.000 жители. Според тоа, ако во 1836/38 година Битола броела 40.000 жители распоредени во 6.600 куќи, колку што изнесува Ами Буче, тогаш во средината на XIX век Битола, сигурно, имала не помалку од 50.000 жители, а при крајот на векот, со оглед на интензивните миграциони движења, таа бројка би се покачила барем за уште над 10.000 жители. Во поткрепа на ова и уште констатацијата изнесена од страна на многуте странски патописци кои во текот на XIX век ја посетиле Битола и рекле дека „Битола е доста густо населен град“.

Според наши согледувања и пресметки, цениме дека, при крајот на XIX век, бројот на постојано население во градот се движел над 60.000 жители. Ако на овој број го додадеме и бројот на постојаните војници (10.000), како и населението со привремен престој и постојаната фреквенција на пазарции (над 5.000), тогаш добиваме бројка од над 70.000 жители кои живееле или привремено престојувале во Битола (бројка која не е за потценување и изнесувала околу 8 % од вкупното население на Битолскиот вилает. Овие бројки се приближни на денешниот просек (попис 2002 година), со учество на општинското населението во вкупното население на Република Македонија од околу 7 %).

Според изнесените примери, сметаме, дека најголем број од изнесените статистички податоци од XIX век не се веродостојни и треба да ги земаме со резерва. Сепак, и покрај сите забелешки, со задоволство

Миграции на доселувања и демографски промени во Битола во XIX век

можеме да констатираме дека е добро што ги имаме ваквите опширни статистички податоци кои одат во прилог не само на демографската историја на градот, туку и на историјата на Битола воопшто.

Табела - Преглед на статистички податоци за Битола во XIX век¹⁸

Р. бр.	Година	Извор на податок	Вкупен број на жители	Други податоци
1	1805	Пуквиљ	15.000	6.240 куќи, од кои 2.500 словено-македонски, 2.000 турски, 1.000 цинцарски (влашки), 500 еврејски и 240 цигански (ромски)
2	1807	Непознат француски извор	8.000	
3	1818	Р. Вилкинсон	15.000	
4	1836/38	Ами Бусе	40.000	6.600 куќи, заедно со околината има 76.000 жители, од кои 35.000 христијани
5	1838	Милер	35.170	17.000 мухамеданци разделени на 8.000 Албанци 5.800 Македонци и 2.400 азијатски Турци (подразбирајќи го тука и гарнизонот) од кои 5.000 жени, 12.500 православни христијани, меѓу кои 9.000 Македонци, 3.500 Грци и 700 Власи, 1.200 католички Албанци, 1.400 Евреи и повеќе од 2.000 Роми.
6	1839	Аугуст Гризебах	36.000	3.000 куќи
7	1840	Ј. Г. А. Галети	40.000	
8	1842/43	В. Григоријевиќ	40.000	
9	1848	Едвард Леар (Лир)	40-50.000	
10	1852	Џон А. Лонгворт	30.000	3.000 куќи
11	1856	Белег Де Бига	46.000	25.000 муслимани, 17.000 христијани, 3.000 Евреи, 1.000 Цигани (Роми)
12	1864	Х. Барт	40.000	16.000 христијани, 11.000 Турци, 5.000 Евреи и 2.000 Цигани (Роми)
13	1865	Е. Тимаев	35.000	
14	1865	Ј. Г. Хан	34.000	
15	1865	Хенри Тозер	40.000	
16	1865	Антонин Капоустин	45.000	25.000 муслимани, 17.000 Грци, 2.500 Евреи и други
17	1877	Фридрих Хелвард и Лоренц Бек	45.000	Битолскиот санџак имал површина 18.440 км ² , 370.000 жители од кои 126.000 мухамеданци или 34 %
18	1880	Јанаки Стрезов	26.800	6.000 муслимани, 17.000 Македонци, 1.000 Роми, и 2.800 Власи
19	1880	Валентин Чирол	35.000	Грчки извор: вкупно 6.180 куќи. Бугарски извор: вкупно 6.400 к. Турски извор: вкупно 5.176 куќи

18. Никола В. Димитров, Битола, урбано-географски развој, ДНУБ, Битола, ДНУБ, Битола, 1998 година, стр. 76-79.

20	1881	Ламбертенци	40.000	Казата Монастир имала 22.018 муслимани, 81.008 христијани, 3.150 Евреи или вкупно 106.176 жители.
21	1883	Непознат автор	45.000	Повеќе добри крчки и 70 анови
22	1889	Сефан Верковиќ	28.427	13.499 Македонци (и тоа 6.889 мажи и 6.680 жени) сите распоредени во 2.106 куќи, потоа 8.563 Власи (4.329 мажи, 4.234 жени распоредени во 1.308 куќи) и 6.365 муслимани
23	1889	Васил К'нчев	34.257	
24	1889	Турски попис	31.257	5.394 куќи за живеење
25	1889	Спиридон Гопчевиќ	50.050	20.000 Македонци, потоа следат: 11.000 Власи, 9.000 Албанци, 4.000 Османлии (Турци), 4.000 Евреи, 2000 Роми и 50 Грци.
26	1891	Зборник на народни умотворби	31.257	До 9.500 Македонци, 8.500-9.000 муслимани, до 6.500 Власи, 5.048 Евреи, Албанци и Роми до 1.500, Грци 75-100, Ерменци 20-25 и туѓи поданици 31.
27	1892	Карло Мелиа	42.000	
28	1896	Грчки податок	45.000	22.500 христијани и 22.500 муслимани, Евреи и други
29	1897	Г. С. Блант	31.260	5.500 Словени-Македонци (православни) и 2.500 Словени-Македонци (мешани), 7.990 Албанци (Геги), 7.500 Турци, 4.270 Евреи и 3.500 Власи, сите распоредени во 5.399 куќи.
30	1897	Август Крал	34.260	5.500 Словени-Македонци (егзархисти) и 2.500 Словени-Македонци (патријаршисти), 7.990 Албанци (Геги), 7.500 Турци Османлии, 6.500 Власи, и 4.270 Евреи. Сите распоредени во 5.389 куќи.
31	1900	Васил Кочев	37.000	10.500 Турци, 10.000 Македонци, 7.000 Власи, 5.500 Евреи, 2.000 Роми, 1.500 Албанци и 500 разни.

1, 2 и 5. Љубен Лапе, Селото и градот во Македонија од крајот на XVIII век и почетокот на XIX век. Историја, Година IX, број 1, Скопје, 1973 година, стр. 36; 3. Христо Андонов-Пољански, Кон историјата на трговијата на Битола и Битолско во 1856 година, ГИНИ, Година XV, број 3, Скопје, 1972 година, стр. 203; 4. К. Н. Костиќ, Наши градови на југу, Београд, 1912 године, стр. 10; 5. Александар Матковски, Македонија во делата на странските патописци, 1827-1849, Скопје, 1992 година, стр. 555; 6, 8 и 12. Јован Хаџи Васиљевиќ, Град Битољ, Београд, 1911 године, стр. 32; 7. Христо Андонов-Пољански, Кон историјата и трговијата на Битола и Битолско во 1856 година, ГИНИ, Година XV, број 3, Скопје, 1972 година, стр. 204; 9. Александар Матковски и Поликсена Ангелакова, Македонија според англискиот патописец Едвард Леар од 1848 година, ГИНИ, Година XVII, бр. 1, Скопје, 1973 г, стр. 271; Владимир Цветковски, Битола во британската патеписна литература во 19 век, Развиток -XXIV, бр. 9-10, Битола, 1986 год., стр.671-672; 10. Христо Андонов-Пољански, Британски документи за историјата на македонскиот народ том III (1848-1856), Издание на Архивот на Македонија, Скопје, 1982 година, стр. 148-150; 11. Никола Сотировски, Еден непознат извештај за битолскиот пашалак од 1856 година, Гласник на правен факултет во Скопје, Том X, Скопје, 1966 година, стр. 189/190; 13. Александар Матковски, Опис на Македонија (1865) според рускиот патописец Е.Тимаев, Историја, Година XII, број 1-2, Скопје, 1976 г. стр. 215; 14. Борис Чипан, Македонските градови во XIX век и нивната урбана перспектива, МАНУ, Скопје, 1978 година, стр. 54/55; 15 и 16. Александар Матковски, Македонија во делата на странските патописци 1864-1874, Скопје, 2000, стр. 47 и 91; 17. Александар Матковски, Македонија во делата на странс-

ките патописци 1875-1878, Скопје, 2000, стр. 198 и 212; 18. Александар Крстевски, Француските училишта во Битола 1856-1947 година, ДНУБ-Зборник, Воспитанието и образованието во Битола, Битола, 1990 година, стр. 127-130; 19, 20 и 21. Александар Матковски, Македонија во делата на странските патописци 1879-1888, Скопје, 2002, стр. 80, 81, 108, 113 и 177; 22 и 26. Ѓорѓи Димовски-Цолев и Ѓорѓи Грамосли, Статистички податоци за Битола и Битолско во XIX век, ДНУБ, Прилози број 39, Битола, 1983 година, стр. 127/130; 23 и 31. Васил 'Кљнчев, Македонија - Етнологија и статистика, Софија, 1943 година, стр. 236 и 257; 24. Милош Хр. Константинов, Занаети и еснафи во Битола и околината, Научно друштво-Битола, Битола, 1961 година, стр. 43; 25. Спиридон Гопчевиќ, Стара Србија и Македонија, део I и II, Београд, 1890 године, стр. 117; 27. Христо Андонов-Пољански, Економските аспекти во односите на империјалистичките држави кон Македонија и македонското национално ослободително движење од крајот на XIX век и почетокот на XX век, ГИНИ, Година XVII, број 2, Скопје, 1973 година, стр. 23; 28. Крсте Битоски, Дејноста на пелагониската митрополија (1878-1912) (грчко религиозно-просветни и вооружени акции), Скопје, 1968 година, стр. 29; 29. Христо Андонов-Пољански, Еден непознат статистички преглед за населението во Битолскиот вилает од 1897 година, Годишен зборник на филозофскиот факултет во Скопје, Книга 21, Скопје, 1969 година, стр. 80-30. Томо Томовски, Населението во Битолскиот санџак во 1897 година, Според статистичкиот преглед на австроунгарскиот вицеkonzул А.Крал, Историја, Година V, број 1, Скопје, 1969 год., стр. 45-71.

Заклучок

Деветнаесеттиот век за Битола е познат како „златен период на занаетчиството и трговијата“. И денес Битола од тој период сè уште ги носи познатите квалификативи на „град на конзули“, „космополитски град“, „град на клавири“, „град на повеќе етноси“ итн. Тоа, бездруго се должи на паралелниот стопански и популациски подем на градот преку кој станал познат и признат не само во Македонија, Турската Империја, туку и пошироко во Европа.

Значајна улога во стопанскиот и популацискиот подем на Битола во XIX век одиграле изнудените реформи од страна на големите сили, а кои требало да ги спроведе Турција на својата територија. Овие реформи речиси низ целиот XIX век предизвикувале отворена реакција на група феудалци кои и воено интервенирале предизвикувајќи т.н. феудална анархија и слабеење на Царството. Ваквата тешка безбедносна и економска положба иницирала масовни миграции кон Битола која, поради стопанското и популациското осиромашување, била принудена да го прифаќа избеганото македонско и друго население. Населението кое доаѓа во градот брзо се адаптира, стопански и културно напредува, а со тоа и самиот град заживува и зајакнува. Набргу градот станува центар и на странски дипломатски кругови кои преферираа Битола да биде град центар на збиднувања и интереси, меѓутоа и град каде ќе доминира христијанското население. Ваквата политика доведува до популациски пораст на Битола кој на почетокот на XIX век имал 15.000

постојани жители, во средината на векот 50.000 жители, за да на крајот на XIX бројот на постојаното население изнесува над 60.000 жители, а заедно со постојаната војска и привременото население се искачил и над 70.000 жители и целосна доминација на македонските христијани.

По повеќе од 400 години, во средината на XIX век, се случува пресвртница во демографско-етнографскиот примат во Битола, тогаш Македонецот успева да го поврати својот град во свои раце, во град каде видно се забележува доминација на Македонци над Турци, христијани над муслимани. Овој успех е благодарение на континуираниот процес на миграции на доселување на Македонци и други христијани во градот, процес кој повеќе од 150 години се одржува до денес.